

ЛОКТЕВ
Вадим Михайлович —
академік НАН України

ЧИ Є ГАСЛО «КАДРИ ВИРІШУЮТЬ ВСЕ» НАРАЗІ АКТУАЛЬНИМ?

Як відомо, звичка — друга натура. Чому я згадав цю приказку? Позаяк багато років поспіль у 12-му числі журналу «Вісник НАН України» підбивав підсумки року, що минав, хоча вони й не охоплювали весь спектр академічних проблем, що під силу лише президентові. Наразі відходить у минуле рік, що означив певні віхи — загальну, оскільки добігла кінця перша чверть ХХІ ст., і особисту, в якій перетнулися необнадійлива для нових планів цифра мого віку і припинення виконання функцій посадової особи, що змушувало бути більш стриманим у висловлюваннях. І тепер, позбувшись крісла, я можу змінити традицію і торкнутися не поточних проблем науки і освіти, а поглянути на їхню еволюцію впродовж останніх десятиліть і спробувати зрозуміти витoki далеко не найкращого стану, в якому ми опинилися. Свої відверті «старі пісні про головне» я виклав у звіті на Загальних зборах Відділення фізики і астрономії НАН України 8 жовтня 2025 р. Чи поділить їх читач, не відаю і сподіваюся лише на його поблажливості.

Як страшно знати правду без прикрас.
Ліна Костенко

Деякі з нас виявляють особливий інстинкт,
віддаючи перевагу посередності.
Подібне обирає подібне.

Чарльз Персі Сноу

Гасло «Кадри вирішують все» виголосив Й. Сталін 4 травня 1935 р. у виступі перед випускниками військових академій, підкреслюючи необхідність мати людей, які спроможні опанувати закуплену СРСР передову техніку. Фахівців для її використання не вистачало, а без них індустріалізація пробуксовувала, і країна, виснажена Першою світовою та Громадянською війнами, не могла вибратися з відсталого порівняно з Європою стану. Тому й постали завдання, по-перше, навчити грамоти переважно неписьменне населення, а по-друге, підготувати спеціалістів, які могли б досить швидко перевести економіку на рейки цивілізаційного розвитку і зміцнити обороноздатність країни.

Як не дивно, сьогодні, 90 років потому, через 80 років умовно мирного існування після завершення Другої світової війни, перед нами стоять такі самі завдання — через рашистську навалу ми опинилися в інфраструктурно й екологічно зруйнованій

країні і маємо катастрофічний брак освічених людей. Але тепер є перешкода, якої не було 100 років тому, — Україна не може похвалитися ані сучасним високотехнологічним обладнанням, ані новітніми технологіями. Їх відсутність, особливо в науково-освітній сфері, є проблемою навіть більшою, ніж брак кадрів, — «середній вік» апаратури, як правило, перевищує вік її користувачів, більшість з яких уже перебувають у пенсійному періоді. Такою є правда, про яку йдеться в епіграфі. Тому, на моє переконання, до гасла «*Кадри вирішують все*» слід додати «*лише за наявності сучасної техніки і технологій!*», оскільки цивілізація — це наука + технології, що ще раз підтвердило присудження Нобелівської премії з економіки 2025 р.

Здавалося б, відповідь на порушене питання сформульовано, а отже, можна ставити крапку. Але заявлена тема дещо ширша, і хотілося б зрозуміти, наскільки наша науково-освітня сфера відповідає вимогам сьогодення. І якщо не відповідає, то чому? При цьому наперед зауважу: ситуація з нею у сьогоднішній Україні настільки плачевна, що не можна позбутися думок на кшталт такої: а що з нами буде, коли її відродження не відбудеться? Маю на увазі лише наукові дослідження і викладання, які покликані уможливити розв'язання зазначених вище проблем.

Занепад науки і освіти загрожує Україні необоротною втратою статусу суверенної держави, здатної себе захистити. Зокрема, чомусь ніхто не обурюється через те, що в нашій країні наука належить до *соціальної сфери*, яка фінансується за *залишковим* принципом. А от колишній голова Єврокомісії, вищого виконавчого органу ЄС, куди ми прагнемо, Ж.М. Баррозу впевнений, що *майбутнє Європи — це наука*, тому її підтримка в країнах ЄС викликає у вчених України білу заздрість. Нехтування наукою розкриває причину відсутності у нас наукової політики, це питання ніколи не обговорювали на РНБО, хоча б з метою запобігання стратегічним прорахункам. Невже не ясно, що неувага до науково-освітнього сектору осіб, від яких залежить вибір напрямів розвитку країни, може їй дорого обійтися? Все це потребує вжиття низки

заходів, і першим, як видається, має бути прийняття закону щодо *захисту* науки і освіти.

Науково-освітня інтелігенція очікує, коли ж у найвищих владних ешелонах зрозуміють, що мова не про неї, а про *долю України*. Навіть враховуючи складну економічну ситуацію, необхідність давати відсіч ворогу і потребу зберігати соціальні стандарти, наше ставлення до науки і освіти не витримує критики. Ми навчилися виголошувати промови щодо ролі науки, збираємо саміти перших леді, які говорять про важливість освіти, але все це виглядає марнослів'ям, оскільки не обговорюється головне: «*А що ж робити?*».

Бажані дії не зводяться лише до бюджету, хоча він важливий. Йдеться і не про низьку престижність професій науковця чи викладача, хоча відомо, що до горбачовської перебудови було не так і носії знань мали певні *встановлені державою* переваги, що зумовлювали неабияку популярність дослідницьких і викладацьких професій. Проте зі здобуттям омріяної нами незалежності ці привілеї було скасовано, а загін вітчизняних вчених і викладачів «перетворився» на бідну верству населення. Натомість все, що вони мали, причому в набагато більшому обсязі, перебрали на себе чиновники, депутати, банкіри, юристи, топменеджери. Потім це відгукнулося багатьма негараздами й досі не розв'язаними проблемами.

Першою ознакою, що з тією чи іншою сферою діяльності в країні все гаразд, є присутність у її суспільному просторі людей цього фаху, яких знають, поважають і до яких дослухаються. Таких чимало, і у нас є персони, яким присвячено книжки, телепрограми, які розповідають про свої уподобання, погляди, особисте життя тощо. Але серед них наразі немає нікого з науково-освітньої сфери. Мені навіть важко назвати українського вченого, відомого пересічним громадянам за межами його професії. Немає серед нас і визнаних суспільством *моральних* авторитетів. У цьому сенсі пригадую, як наприкінці 1970-х років кореспонденти газети «Вечірній Київ» просили перехожих на вулицях міста пригадати п'ять імен відомих киян, і, як стверджувалося у статті, в усіх(!)

п'ятірках цього опитування були академіки М.М. Амосов і Б.Є. Патон.

Це не було дивним, оскільки в ті часи вчені були впливовими особами — їхня думка *цікавила* владу, їх обирали депутатами, призначали членами керівних органів, залучали як експертів практично з усіх питань розвитку економіки, культури, суспільного життя. Президент Академії незмінно був членом уряду, міг (звісно, не сильно відхиляючись від «лінії партії») інформувати міністрів щодо реального стану і потреб науки, а також чути про проблеми, які, зі свого боку, ставили перед вченими промисловість, ОПК й інші сектори економіки, або ж дізнаватися про складні суспільні процеси і явища, які не прийнято було висвітлювати у ЗМІ. Попри ідеологічні утиски і трагічне життя деяких видатних дослідників, що позначилося на розвитку цілих галузей знань, наука і освіта в цілому були невід'ємними складовими базисної радянської ідеології.

Тепер чиновний клас, відчуючи самодостатність, усе переінакшив: президент Академії не є членом Кабміну і може лише просити прем'єр-міністра або його підлеглих про зустріч. Поговорити з президентом країни ще важче, тому можливості ознайомити вищу владу з *науковими* підходами до розв'язання державних проблем, зокрема подальшого розвитку чи повоєнного відновлення продуктивних сил, сталого соціально-економічного зростання, незворотного утвердження української ідентичності і взагалі україноцентричної цивілізації, стали мізерними¹. І це при тому, що без участі влади Академія не в змозі повною мірою виконувати одну зі своїх визначальних місій — пришвидшення розвитку на базі сучасних досягнень науки, для чого і керівництво країни, і

суспільство повинні мати про них хоча б мінімальне уявлення, тобто володіти інформацією щодо перспектив нових знань².

Це означає, що президент Академії повинен, як, власне, й було, мати *неодмінно обов'язкову* для себе і *регулярну* для керівників держави можливість доводити до їхнього відома наукове бачення можливих рішень нагальних проблем. Без цього наша знана досконалість у математиці, фізиці, хімії, біології, технічних науках та інженерії стає даремною. Втім, це недалеко від істини, оскільки сама наука можновладців не цікавить, але вони явно небайдужі до майна Академії — її будівель, дослідницьких суден, земельних ділянок. При цьому не гидують де треба і не треба видавати себе за людей, причетних до науки, наївно(?) хизуючись хтосьна як добути дипломами кандидатів і докторів наук, професорів або навіть членів академій. А що ж суспільство? Воно у ставленні до науки та освіти хворіє на ту саму недугу, беручи з вождів приклад, який, що нам відомо з дитинства, є дуже *заразливим*.

Красномовний наслідок неуваги (а скоріше, неповаги) до науково-освітньої сфери — я робив «перевірку» у студентських аудиторіях, час від часу запитуючи молодь, кого вони знають з українських вчених або інженерів. І, як це не дивно, найчастіше згадували наведених вище діячів, хоча інколи звучали імена Григорія Перельмана, Андрія Сахарова, Еллі Лібанової, Віктора Глушкова, Сергія Корольова, Ігоря Сікорського, Михайла Згуровського, Михайла Янгеля, з яких не всі є вітчизняними вченими, а п'ятеро останніх називалися, мабуть, тому, що відповідали студенти КПІ. А от про нашу видатну математикиню Марину Вязовську або зірок світового рівня фізіолога Платона Костюка, математиків Миколу Боголюбова, Георгія Вороного, Михайла Кравчука, Володимира Марченка, Олексія Погорелова, мовознавця

¹ До речі, 5 вересня 2025 р. президент США Д. Трамп зустрівся в Білому домі з керівниками найбільших технологічних компаній США. У своєму виступі він, зокрема, відзначив важливість галузі штучного інтелекту (ШІ), наголосивши, що в ній США мають бути попереду всіх у світі. Він також з «перших рук» ознайомився з її успіхами та перспективами. Чи хтось може пригадати такі зустрічі у нас? А для вищого керівництва США вони є традиційними.

² Наприклад, нещодавно в ЄС було прийнято тривалу (до 2030 р.) дослідно-світоглядну програму «Quantum Flagship», яка об'єднала науковців, промисловців, політиків у спільній ініціативі з розвитку та застосування квантових знань, про що в Україні, за винятком Академії, мало хто чув.

Максима Рильського чи фізиків Лева Шубнікова, Іллю Ліфшиця, Дмитра Волкова студенти одного з найкращих технічних університетів України не знали.

* * *

Звісно, подібна втрата історичної пам'яті спонтанно або випадково не трапляється, і причини загальної знанневої деградації я бачу в розпаді нашої системи освіти, насамперед шкільної. Чиновники, що керують нею, прийшли не з виробництва чи зі сфери природничих досліджень і тому не уявляють нагальну важливість для країни мати інженерів і технологів. За три десятиліття вони, за вкрай безвідповідального потурання НАПН України, здійснили «новації», які знищили середню освіту — освіту, яка має навчати. Тому не лише катастрофічно знизився інтелектуальний рівень молоді, а й погіршилася підготовка управлінців, конструкторів, фахівців інших професій — будівельників, металургів, лікарів... і, вочевидь, тих, хто хотів би присвятити себе науці. Показово, що у жодних освітніх нововведеннях Академія участі не брала — її просто не питали. В результаті ми стали свідками *зникнення інтересу* молоді до багатьох конче необхідних і раніше популярних професій. Щоб його відновити, під гаслами осучаснення методів навчання (що в принципі неможливо заперечувати) було обрано його суцільну діджиталізацію, або використання в освіті інформаційних технологій, що справді відповідає світовим трендам. Але це хибний шлях, на ньому знання не збагачуються, оскільки ІТ-технології є лише засобом обробки великих масивів даних (big data). Це справді зменшує і прискорює бюрократичні процедури, а от безпосереднє розв'язання проблем потребує *фахових* знань.

Виглядає так, що цю обставину не розуміють і в середній школі, де також захоплюються ІТ (зокрема, методами ІІІ³), а це лише поглиблює негатив. Річ у тім, що за такого підходу знання знаходяться не в головах учнів, а в їхніх гадже-

³ «Розумні» девайси: як ІІІ змінює наші комп'ютери та чи готові до цього українці. ІІІлософія. *Економічна правда*. <https://www.youtube.com/watch?v=LjbhjyFYls>

тах, з якими вони знайомляться раніше, ніж починають говорити. Зменшення частки звичного навчання спричиняє ерозію пам'яті і деінтелектуалізацію, пригнічення розумової діяльності, що зрештою призводить до браку знань. Через це учні залишаються малоосвіченими, в їхньому мисленні та поведінці домінують інстинкти, а не логіка, вони мають проблеми зі спілкуванням з іншими, не здатні сприймати різного роду нову інформацію, зокрема це стосується й військової підготовки⁴.

Якщо ж говорити про середню природничу освіту, то падіння її рівня порівняно з попередніми часами без евфемізмів описати неможливо — воно фатальне, зокрема через різке скорочення обсягу негуманітарних дисциплін (у тому числі математики⁵). Мушу визнати, що це не українське know-how, а повсюдне явище. Працюючи у Західній Європі, а також зрідка перебуваючи у США, я бачив, що десь 90 % школярів не отримують повноцінну шкільну освіту, хоча можуть вивчити все, що забажають. Однак там виходять з думки, що не потрібно мати багато добре освічених осіб, оскільки літаки, автомобілі, смартфони тощо конструюють талановиті одиниці, які при цьому дуже дорого коштують. Подібна ситуація спостерігається і в країнах, де економічний стан не дає змоги досягти добробуту середнього класу без певного обсягу знань. Парадоксально, але результат тотожний — і у них, і у нас низька освіченість насправді ні на що не впливає, і в заможних країнах чимало неуків задоволені своїм матеріальним становищем, оскільки їхнє життя не надто поступається життю представників вищих класів.

Натомість ми — бідні, і я впевнений, що нам вчитися потрібно, хоча накопичення знань є наполегливою роботою і пов'язане з відмовою від деяких радощів. Можна сказати, що навчання — це або самодисципліна, або результат тиску з боку батьків чи вчителів, які хочуть,

⁴ Казарін П. Проблема Форреста Гампа. *Українська правда*. 21.09.2025.

<https://www.pravda.com.ua/articles/2025/09/21/7531646/>

⁵ Єгорченко І. Проблеми математичної освіти та вплив на економіку України. *Інтерфакс-Україна*. 12.09.2025. <https://surl.li/fvwlz>

щоб дитина опановувала всі предмети: писала твори, вчила історію, орієнтувалася в синусах, логарифмах і хімічних реакціях, уявляла будову всього сущого — від клітини до Всесвіту тощо. Такі знання наповнюють мозок і дають людині можливість без проблем розібратися в тонкощах будь-якої професії. Як на мене, у нас — це єдиний спосіб чогось досягти, щоб зробити своє життя достойним поваги.

Кажуть, у школах є такий предмет, як трудове навчання. Він не зайвий, бо навчає працювати руками, але я наголошую саме на мозку учнів і їхній готовності до інтелектуальної праці, що спирається на розуміння основних законів природи, абстрактне мислення, кмітливість у створенні нового, зокрема на вміння використовувати ІІІ для розв'язання *технічних* задач. На підтвердження наведу слова професора Джоржтаунського університету Шона Макфейта: «Половина успіху — це розуміння, який вигляд він має... Мозок є важливішим за грубу силу»⁶, адже саме інтелект породжує все нове. Наразі у фізиці це розвиток квантових технологій і створення квантових комп'ютерів⁷ або запуск керованої термоядерної реакції, тобто напрями, що переживають бум і щедро фінансуються. Недарма вони сприймаються як пріоритетні наукові та інженерно-технологічні цілі людства на найближчі 10—20 років. Безумовно, цю мету буде досягнуто, а от на питання, чи буде в цьому внесок України, відповідь дати складно, оскільки наша науково-освітня полі-

тика, яка не акцентує на природничих науках, на щось подібне не скеровує.

Мені здається, що так звана сила волі, тобто самопримус у реалізації креативних амбіцій, також ігнорується, і мало хто вчиться заради здобуття знань, особливо технічних. Для переважної більшості молоді таке небажання знань породжується відсутністю перспектив знайти відповідну роботу, яка може забезпечити їм гідний рівень життя і шанований суспільний статус.

Чи не тому і сім'я, і школа здійснюють галас і вимагають(!) зменшення кількості шкільних предметів, заявляючи, що діти сильно втомлюються, і єдиний спосіб цьому запобігти — *скоротити і спростити* дисципліни. Передовсім природничі, які, як наполягають ЗМІ, а також деякі «авторитетні» представники суспільства, в житті ніколи не знадобляться. Дійшло до того, що практично немає охочих вступати на факультети, де потрібно пройти тестування з фізики, хімії, біології. Здавалося б, НАН України разом із НАПН України і МОН України мали б бити на сполох, проте жодного вияву тривоги, принаймні від нашої Академії, не чути. Не виключено, через те, що «гучна» незгода з напругами розвитку, обраними владою, не вітається.

Негативні метаморфози не обмежуються школою — слідом за падінням середньої освіти рухнула й вища, і тепер магістри найкращих кафедр провідних університетів на аспірантських іспитах з інженерних чи природничих спеціальностей часто не демонструють необхідного рівня знань. А випестувати таких фахівців, які зазвичай є «штучним товаром», значно складніше, ніж підготувати орди юристів, політологів, філологів, економістів, менеджерів. Перспективний науковець чи технар — це раритет, тому ще раз повторю, що науково-технологічна якість українців, особливо молоді, знизилася. Незнання ними прізвищ вчених драматизувати⁸ не варто, але воно сигналізує про серйоз-

⁶ McFate S. *New rules of War*. W.M. Paperbacks, 2019.

⁷ Прийнято навіть говорити про другу квантову революцію як частину загальної наукової революції, яку наразі переживає людство, пов'язуючи її з *революцією знань*, що, безумовно, має місце. Проте як влучно зазначив ізраїльський історик Ювал Ной Харарі у своїй книзі «Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього», насправді будь-яка наукова революція — це революція не знань, а незнань, оскільки попри великий обсяг здобутої інформації про живу і неживу матерію, відповідей на найважливіші природничі питання — про народження Всесвіту, структуру простору-часу, появу життя, свідомість тощо — немає. Ті країни, які швидше за інших зменшуватимуть обсяг незнання, стануть провідниками цивілізаційного руху.

⁸ Набагато сумнішим вважаю інше. Спостерігаючи за пресконференціями наших президентів чи прем'єрів у роки незалежності, я чув сотні запитань до них — політичних, побутових, соціальних, але жодного про стан нашої науки. Звісно, я не маю на увазі, що інші питання не важливі, проте в такій масовій незацікав-

ну проблему — брак професури, яка вміє навчати природничим предметам. І відродження того, що ми мали, повинне стати пріоритетом для влади, яка необачно довго сподівалася, що все можна купити у безмежному за номенклатурою товарів світовому «супермаркеті». Так, можна, але далеко не все. Це прозріння настало для наших очільників лише після «раптового» нападу на нас злочинної Московії — у відповідь на бажання купити потрібні вироби військового призначення або новітні технології двері «супермаркету» виявилися зачиненими.

Інша шкода від такої свідомої чи несвідомої поведінки наших малоосвічених і розбещених безкарністю, що межує з уседозволеністю, лідерів різних років — їхня нічим не обґрунтована впевненість, що бути країною — постачальником сировини та різних напівфабрикатів є прибутковим для держави настільки, що можна забути про підготовку власних спеціалістів, здатних робити своє, оригінальне. Така недалекоглядність є неприпустимою для державних діячів. Навіть війна не стала для них тригером, щоб схаменутися та усвідомити, що *сировинна економіка*, поступово втрачаючи свої збагачувальні «переваги», не може бути довговічною і що розвиток визначатиме науково-технологічна освіта, яка занепала через відсутність попиту на непотрібних «їхній» економіці фахівців.

При цьому наука без її затребуваності економікою зменшує свої спроможності, що нагадає м'язи, які атрофуються, коли не задіяні. Невже для владних структур не було очевидним, що на торгівлі сировиною статки можуть збіль-

шувати, причому в окремих випадках невинувато, лише «спритні» (чит.: користолюбні) громадяни, які зухвало використали ваучерну приватизацію і неготовність народу після десятиліть перебування у міцних лещатах комуністичної пропаганди, за якою все за всіх вирішувала партія, до умов ринкової економіки, коли вибір необхідно робити самотужки. Звісно, таких вмілих у збагаченні громадян один, два та й усе, але вони своє «*прихватали*» і живуть, як царські особи, дорікаючи нам за нехлюство і недостатню духовність, хоча саме через них запанували в нашому суспільстві показуха і лицемірство. Ще вчора наші владні особи, яких називати не прийнято, але які заволоділи заводами, шахтами, землею, були переконаними комуністами й атеїстами, а тепер вони ж на Великдень стоять у церквах зі свічками з надією, що Бог усе «їхне» врятує, збереже і примножить.

Цікаво, що саме ці «скромні й безкорисливі» люди завдяки своїм немірним прибуткам перетворилися на олігархів і як хазяї керують чиновництвом, правлячи в нашій державі бал. Вони ж під гаслами рівності прав особи і незаконності порушення прав власності через політику «відібрати і поділити», яку ніхто не пропонує, виступають проти *прогресивного* оподаткування (європейського, до речі), яке могло б хоч трохи зменшити алогічний розрив у доходах багатіїв, які «дбають про країну», і решти громадян, скоротивши разом наші традиційні дефіцити щорічних бюджетів.

* * *

Швидко «сировинне» або «банківське» (себто без створення чогось нового і кращого за наявне) збагачення олігархів та кола їхніх лобістів у держорганах «закрило» їм очі, позбавивши можливості глянути, а що ж робить світ, де жодна нормальна країна не живе за рахунок марнотратного продажу своїх нерозроблених земних надр.

Якби ж таке відбулося, то, гадаю, вони не змогли б не помітити, що «надворі» ХХІ століття і що людство вже йде шляхом *економіки знань*, у якій продуктивною силою стає сама

леності в науці найбільш винні самі перші особи, оскільки вони мають знати, що без науки не вийде зробити державу успішною. І якщо така ситуація зберігатиметься й надалі, це буде лакмусовим папірцем того, що попереду нас очікує величезна кількість помилок. Втім, чому очікує? Нерозуміння необхідного з точки зору фахівців масштабування дронів атак, які у 2023 р. були одиничними, спричинило нашу неготовність до боротьби з навалюю ворожих БпЛА. Прогавали ми й антидронові захисні споруди. На жаль, Академія в цих питаннях тримає язик за зубами із сумнівних міркувань, що це політика і ми туди не втручаємося. І чомусь віримо, що наша влада помилятися не може. Ще й як може...

наука⁹. На цьому підґрунті, як у програмі «Quantum Flagship», об'єднуються політика, економіка і власне дослідження. Нерозуміння ефективності *рівноправної* спільної участі цих різних сфер діяльності для успішного розвитку України зумовлює її принципову відмінність від світу — третя, тобто наукова, а за нею й освітня сфери існують у нас ніби на узбіччі і жодним чином не переплітаються з двома першими, які утворили взаємовигідне їм спільне джерело прирощення власності владою і олігархатом, породивши рясні висівки морального падіння та корупції.

Чи не тому наша відсталість помітна незброєним оком? Ми як не вміли, так і не навчилися, через периферійну громадянську науку, випускати сучасні автомобілі, без науки втратили міць і цивільна авіапромисловість, яка у нас була на висоті, і верстатобудування, і електронна галузь. Я вже не згадую мікроелектроніку або космос. Сумно, але нічим не зумовлене погіршення не припиняється, і ніхто з політиків не дістав урок, не визнав помилок, не покався, не пообіцяв навести лад у цих справах. Академія не раз, щоправда невимогливо, без попереджень щодо наслідків, звертала їхню увагу на ці очевидні проблемні питання, але ніхто з верхівки не зреагував.

Не здивуюся запитанню: «А до чого тут наука?». Та до того, що стан з економічно і суспільно приниженою наукою, в якому ми опинилися через безвідповідально обраний шлях сировинного розвитку, виявився природним, оскільки ключові керівні крісла в держорганах окуповані переважно некомпетентними в інженерії і технологіях філологами, політологами, докторами наук(!) з державного управління, соціологами, юристами, різними силовиками тощо, які навіть за бажання покращити, скажімо, вугледобуван-

ня, транспорт чи ядерну енергетику зробити це не в силі, оскільки не працювали у виробничій сфері, не уявляють причин інфляції чи способів її приборкання, не знаються на мотивах розвитку і способах підтримки самої науки. Зміцнення ж держави потребує конструкторів, технологів, геологів, креативних спеціалістів, творців. Без них, тих, хто розуміє місце науки в сучасному бутті, ми не можемо розкрити причини прийняття бездумно редукованих політиками цифр щорічних наукових бюджетів, з'ясувати, хто й як керує наукою і освітою, які в сьогоднішній Україні позбулися першості, через що наші вчені й викладачі втратили, чого гріха таїти, звичку до асоціативного мислення і порівняльного аналізу подій і явищ з точки зору держави, що теж відродити не так просто, якщо від неї немає на це запиту.

Так, МОН, що покликане здійснити прогресивні перетворення в Україні, керує, якщо не помиляюся, бібліотекар за освітою, який з ганебних причин відмовився від наукового ступеня і наукою та викладанням у звичайному розумінні ніколи не займався. Серед його заступників лише один має технічний фах. МОН, що, на мою думку, неприпустимо для структури, яка відповідає за власну державу, робить ставку на допомогу науці ззовні через її входження до різноманітних міжнародних колаборацій, що й без того у природничих науках давно існує. Не треба, наприклад, академіків А.Г. Білоуса, І.Є. Гаркушу, Ю.І. Ізотова, С.В. Комісаренка, О.О. Коноваленка, О.О. Кришталю, В.А. Смолю, О.М. Тимоху, Я.С. Яцківа та багатьох інших кудись під'єднувати — вони та їхні учні давно й успішно налагодили необхідне співробітництво і самі скеровують свої дослідження на новітні напрями розвитку науки.

Як свідомий противник будь-якої радянщини, все ж дозволю собі спитати функціонерів МОН: чи цікавилися вони, чому СРСР попри явну економічну відсталість мав природничу науку світового рівня, принаймні ту, на яку не поширювалася ідеологічна маячня і яку, навпаки, запрошували до співпраці провідні країни. Відповідь проста: в СРСР бути вченим вважалося престижним, головню через те, що науковців було

⁹ Ці слова стали майже аксіоматичними в промовах наших очільників, які гадають, що ними доводять своє розуміння ролі науки на сучасному етапі розвитку. Боюся, що при цьому ніхто з них не тямить, що насправді наука не має політичних кордонів і не ставить жодних цілей, а є лише посереднім засобом їхнього досягнення через створення на її базі нових технологій.

законодавчо внесено до переліку високооплачуваних професій. Тоді молодь залюбки *сама* йшла в науку і викладання, а перші особи вважали своїм обов'язком *неформально* сприяти діяльності вчених, *довіряли* їм та їхнім результатам. Ми ж увесь час маємо доводити очевидні речі, що наука потрібна, що без неї «все пропаде».

Управління теж було іншим: фундаментальною наукою опікувалося Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти разом з Академією наук, застосуваннями — спеціальний Комітет, який завжди очолював академік і який мав право ставити завдання будь-якому міністерству, вимагаючи їх виконання. Все це прекрасно відомо, але складається враження, що тільки не в МОН. Тому від його команди я особисто нічого здорового очікувати не можу, хіба що подальшого збільшення бюрократії чи жорстких державних перевірок академічних установ на основі або наукометрії, роль якої при цьому сильно перебільшують, або не всім зрозумілого акцентування на прикладних дослідженнях. Чи є гарантії, що можновладці з нефаховою, а інколи й сумнівною для керівників вищого рангу підготовкою, основною метою яких є якомога довше обіймання прибуткових посад, зможуть перетворити країну, яка давно і не без їхньої «участі» пасе задніх, на передову, хоча б рівня «двадцятки», чию силу, як з'ясується при ближчому розгляді, визначають наука й люди, що нею послуговуються? Відповідь очевидна — жодних гарантій немає.

Водночас заради справедливості варто зазначити, що певні слова щодо наближення досліджень до потреб економіки України та врахування цього при розподілі коштів для науково-освітньої сфери ми з вуст очільників МОН наразі чуємо. Зокрема, про податково-митне стимулювання підприємств різних форм власності для використання досягнень науки у виробництві, а також відповідні заходи, аби наукова діяльність, спрямована на прикладні розробки, конче потрібні державі саме у воєнний час, отримувала додаткове фінансування. Це, безумовно, відповідає вимогам часу, проте виглядає як перспективні наміри, а не конкретні плани з визначеним терміном їхньої реалізації.

* * *

Людям, що прагнуть бачити економічне зростання України, все сказане вище свідчить: система освіти, а також місце науки в країні потребують докорінного перегляду. Якщо в когось ці слова викличуть роздуми, то було б непогано також усвідомити, що підготовка і впровадження нових парадигми і програм освіти для середньої школи, де природничі предмети посідають належне їм місце, є надзвичайно гострою проблемою, і з самих лише розмов, без прицільної, *тотальної* заміни чиновницьких кадрів нічого не вийде. Парадоксально, але в цьому разі гасло «*Кадри вирішують все*» працює фактично не «за», а «*проти*» змін, позаяк наявний склад можливих реформаторів набиралася «знань і умінь» у радянські часи, коли *свобода думки і поведінки* учнів щонайменше не заохочувалися, а точніше, вважалися такими, що заважають вчити. Все, що відбувалося, контролювалося, потреби суспільства і закордонний досвід не вивчалися, бо кар'єрі сприяла не професійність, а вміння вести апаратні ігри і лояльність до забаганок начальства, яке не в змозі призначати на посади вільнодумних людей. А лише вони спроможні зробити навчання сучасним.

Здійснити зміни навіть в одній з цих сфер — науці також не просто. Деякі країни використовують для цього спецгранти, розраховані насамперед на своїх вчених, які ведуть дослідження за кордоном і які в разі виграшу гранту й повернення додому матимуть гроші, зіставні з тими, що отримують. Запровадити таке було б непогано, але сама програма не викликає ентузіазму ані «там», ані «тут». «Там», тому що у тих, на кого розраховують, пропонуване вже є, а про щось інше (до прикладу, на кшталт інституційних змін у країні) навіть не йдеться. «Тут», в Україні, — через невдоволення тих, хто більш успішно працює в умовах війни, проте отримуватиме при цьому значно меншу винагороду, ніж їхні колеги, які повернулися з-за кордону. Крім того, відповідна програма потребує чималої суми, закладеної в бюджет Академії.

Цікаво, що хоча ідея спецгрантів далеко не нова, у нас якось оминають увагою «дрібницю»: у західних країнах гранти — це не зарплата, а

кошти на обладнання, постдоків, відрядження. Тож наука, зокрема й поява нових напрямів, розвивається незалежно від того, є гранти чи їх немає. Та й зазвичай ними підтримують не всю науку, а найактуальніші у світовому контексті дослідження, щоб не відстати. Іншою причиною їхнього впровадження можуть бути форс-мажорні обставини, коли в певний час у країні найкритичнішою стає своя (пандемічна чи оборонна, як у нас) тематика.

Погляньмо на наші сумарні витрати на науку, освіту, медицину, культуру у відсотках ВВП — вони в 2—3 рази менші, ніж у країнах ЄС, і це не враховуючи, що наш ВВП не є таким, що покриває всі необхідні витрати. Де ж ховається відмінність? Гадаю, у слабо контрольованих «важливих» державних справах на зразок будівництва доріг або припинення діяльності наявних і створення нових міністерств з наступними «картковими» рокировками міністрів. Дивує, що все це не має кінця навіть в умовах кривавої і неймовірно високовартісної війни, яка і з'їдає частину бюджету, що мала би йти на науково-освітню галузь. Але в тих самих умовах доходи міністрів, депутатів, чиновників, суддів, прокурорів, силовиків невпинно зростають, тому не потрібно бути дуже розумним, щоб здогадатися, на кого слід вчитися, щоб жити безбідно, а не соромитися суми грошей, зароблених сумлінною дослідницькою працею.

Відповідні питання також є проблемними, але у нас їх обговорюють крадькома, тільки між вірнопідданими, але не завжди підготовленими для вирішення тих чи інших складних проблем людьми¹⁰, хоча владі варто було б розмовляти з фахівцями, які можуть щось підказати або від чогось застерегти. Треба, зрештою, обом сторонам — і високим керівникам, і сус-

¹⁰ Крім того, система персонального відбору кандидатур на керівні та близькі до грошових потоків посади або обрання депутатів за наперед складеними списками, в яких повно невігласів та аморальних типів, неминуче страждає на неvigубні вади. І справа часто-густо не стільки в посадах, скільки в можливостях мати прямий доступ до сановної особи і тим самим отримати право на коректування чи навіть формування необхідних певним зацікавленим колам векторів її політики.

пільству — вийти з полону ілюзій, що перші знають щось таке, чого пересічний громадянин знати не може (звісно, йдеться не про державні таємниці). Радянські люди колись так само вірили в міфи про партію, Леніна, Сталіна і їже з ними, які все знали і ніколи не помилялися. Життя давно довело протилежне, але документальні свідчення відсутні, і ми *a priori* продовжуємо вважати, що люди «наверху» розумніші за нас.

Як на мене, ця наша національна риса досить природно пояснюється історією України, яка століттями була частиною різних імперій, тобто *самостійно* не розвивалася. Нами правили чужоземці, які на свій розсуд вершили нашу долю, насаджували свої мову, культуру, традиції, систему цінностей, а головне — нав'язану православ'ям субординацію чинів. Вона означає, що для виживання та самозбереження слід триматися свого місця в ієрархії влади, бути мовчазними і слухняними, що я приписую майже на генетичному рівні сформованій у нас «хуторянській свідомості». Вона закладає систему життєвих пріоритетів, що притаманні селянській країні, в якій ми живемо. Це означає існування практично в кожного з нас надзвичайно вузького кола довіри і переконаність, що за межами сім'ї або групи однокласників чи друзів, або нечисленного фахового товариства знаходяться лише наші недруги, чужинці чи нецікаві нам люди.

Наперед відчуваю обурення читачів: яка селянська держава, коли більш як 70 % населення України живе в містах? Спробую пояснити: а хіба важливо, де живе людина, якщо йдеться про її ставлення до оточення й рефлексорну поведінку? Можна сісти у найвище крісло в центрі столиці, але довіряти і дарувати посади лише «любим друзям» або членам земляцької банди, яка має один менталітет, чи учасникам створеної студії, в якій всі притерлися і живуть за встановленою ієрархією стосунків.

Я й сам зазнав певної психологічної еволюції: в молодості, буваючи у Президії, відчував свою «дрібність», особливо в кабінетах начальства, де несвідомо ставав рабом згодливим і люб'язним. Коли ж їх покидав, то «повертався»

до свого звичайного «розміру». Це тому, що відносини між людьми мають у нас значною мірою *вертикальний* характер, і православ'я — релігія цієї вертикалі. Радянщина також зробила свій внесок — православ'я і його заповіді роками безжально цювала, а потім поставила на службу, «вдосконаливши» адміністративні «цінності», за якими хамство щодо підлеглих громадському осуду не підлягає, а принизливий сервілізм вважається однією з форм ввічливості. І з першим, і з другим погоджуватися не можна, тому що в такій схемі виконавча дисципліна тримається не на свідомо виконуваних обов'язках, а на тому, що вимагають «верхи», з якими до того ж слід уміти «дружити», щоб отримувати преференції.

В Академії розуміють, що на Заході інша релігія й інші відносини: переважно *горизонтальні*, коли всі є рівноправними і вільними, хоча чудово усвідомлюють межі свободної поведінки і вдома, і на роботі, і в гостях — усюди, що свідчить про не показні демократію і рівнозначність. У цій системі ключову роль відіграє репутація, а дисципліна ґрунтується на слові честі, порушення якого засуджується. Враження, що я борюся з вірянами, хибне, я не проти православ'я і не пропоную відмовитися від церкви. Мені лише хотілося б зрозуміти, чому за 34 роки незалежності ми не спромоглися викинути з країни і з себе «совок» у всіх його проявах, який підживлюється тим, що на будь-яку керівну посаду призначають чи обирають люди старого ґатунку. Це сумно, оскільки багатолітня від'ємна селекція зберігає низьку ініціативність чиновницького корпусу, радянський вишкіл якого успадковують наступники, які, слід чесно визнати, досі перебувають при владі, міцно тримаючи в руках державне кермо.

А як би хотілося, щоб із самого дитинства нові покоління пізнали, що свобода думки або совісті, права людини та її моральність — найважливіші духовні надбання розвиненого людства, в якому відповідальність індивіда є прищепленою в родині або школі *свідомою*, а не награною чеснотою. Було б важливо, якби переконання, що без *свободи* і *вільного поширення думки* немає її розвитку, визрівало саме

в Академії, бо «верхи» навряд чи обізнані із заходами формування особистості та її системи цінностей. Ба більше, відповідні сили — історики, психологи, українознавці, прогресивні педагоги — є і в Академії, і у вищій школі. Вони мали б ініціювати, розробляти і впроваджувати методи підготовки освіченої, вільної, але відповідальної у своїх діях україноідентичної, європейськоорієнтованої спільноти, молоді паростки якої так яскраво проявили себе у неприглядній для вищої влади історії зі спробою позбавлення незалежності НАБУ і САП.

* * *

Вищенаведений відступ від теми статті знадобився, щоб наголосити: вертикальні стосунки як радянський спадок втілені у наше буття, зокрема й наукове, через лєнінський принцип «демократичного централізму», і вони все ще домінують у державному устрої України, який доволі жорстко підпорядковує «низи» «верхам». Поява незалежної України не стала для влади початком відходу від цього принципу через впровадження нового стилю управління з незалежною від Московії державною політикою, на що були і об'єктивні, і суб'єктивні причини, обговорення яких не входить у мою компетенцію. Можу лише зауважити, що неухильна і обережна, без кампаній, заміна «вертикальних» законів і кодексів, за якими працював і працює український держапарат, на ефективніші для успішного соціально-економічного розвитку «горизонтальні», що, зокрема, переконливо довів волонтерський рух, не могла не забрати роки. Ми їх прогавили і можемо сподіватися лише на повоєнне оновлення нашої законодавчої бази, яке обов'язково має охоплювати науку і освіту. Лише одна ремарка: заміна управлінців є колосальною проблемою, оскільки стосується кількох поколінь, які швидко не перевчиш. А щоб звільнення від радянських догм було розпочато, цілеспрямовані заходи мають визріти на найвищих владних поверхах.

Це важливо, бо така трансформація означає прогрес, тому зволікати з нею небезпечно. При цьому для науково-освітньої сфери, де проблеми, коли йдеться про нову теорію, експеримент

або спосіб донесення інформації (навчання), зазвичай голосуванням не розв'язуються, демократичний централізм є взагалі безглуздом, оскільки формальна більшість (як правило, досвідчені вчені) часто виявляється неправою, не сприймаючи ідеї меншості (переважно молоді). Виникає парадокс: партія пішла у вічність, а партійна методологія жива. І попри те, що вертикальне підпорядкування інколи буває необхідним, її треба викорінювати, разом із традицією не висловлювати будь-яку критику «знизу», яка чомусь вважається шкідливою, бо начебто підриває авторитет «верхів». Навпаки, шкідливою є явно перебільшена нами ввічливість щодо них, хоча вони роблять все, аби довести свою винятковість і всемогутність, з чим ми, науково-освітнє співтовариство, так чи інакше погоджуємося, знаючи, чого коштує критика. А чи не краще було б згадати і відновити давні українські свободи часів козацтва, однією з яких було право без боязні говорити про владу все, на що вона заслуговує? На жаль, немає розуміння, що критика влади потрібна не критикам, а самій владі, яка тим самим отримує шанс на самоочищення або самовдосконалення.

Якби держава перейшла на горизонтальні стосунки, Академія, помітивши прорахунки влади, поводитися б сміливо і публічно, не лише привертаючи суспільну увагу, а й повертаючи забуту повагу до себе. Так, інколи це може здаватися протистоянням, але воно корисне, і я впевнений, що кваліфікованих освічених опонентів владі бракує, не видно серед вчених вмілих переговорників з нею. Навіть якщо припустити, що вони є, про них ніхто до пуття не знає. Окремі аргументовані критичні дописи в соціальних мережах ні на що не впливають, бо не є результатом колективної аналітичної роботи самої Академії. Тому критичне ставлення до влади, зокрема до явної недостатності в ній креативних, інженерно і технологічно освічених людей, які мали б визначати розвиток тієї чи іншої галузі, вважаю природним і необхідним.

Те саме стосується й освіти, де наразі ректорські кабінети багатьох класичних і не тільки університетів захопили гуманітарії, що, м'яко кажучи, нерозумно, У часи, коли інженерна

підготовка зі зрозумілих причин має бути пріоритетною, а природничі науки домінуючими, як такі керівники можуть передбачати стратегічні наукові й технологічні напрями, які мають своєчасно забезпечуватися спеціалістами, що вони тямлять у нових, необхідних для цього, фундаментальних і прикладних дослідженнях?

Йдеться лише про керівні кадри, позаяк освіта призначених чиновників, які виконують бюрократичні обов'язки, не є критичною. А от чи розуміють це наші лідери, які обирають керівників різних галузей чи організацій, виходячи не з профілю діяльності, а з їхнього ставлення до себе, сильно сумніваюся, оскільки не раз і не два бував на зібраннях різного рівня, які той чи інший високопосадовець освячував своєю присутністю, чим піднімав статус засідання до загальнодержавного. І що я чув або чую дотепер? У більш як 90 % випадків — звіти підлеглих, які «змагаються» один з одним за якнайкраще висвітлення успіхів і досягнень підпорядкованих їм структур (міністерств, академій, установ), і слова вдячності ім'яреку за інтерес до їхньої роботи. Якщо ж якась проблема й згадується, то лише на фоні незаперечних успіхів. Начальство сприймає такі виступи із задоволенням, ніколи не перериваючи доповідачів і не питаючи, а чому щось не зроблено. Аби сформулювати такі питання, йому не вистачає знань, щоб бути в «темі». Останнє виникає лише в разі наявності *відвертого* спілкування керівників з фахівцями — дослідниками і промисловцями, а не топменеджерами всього і вся. А такого спілкування наразі немає.

Ми, на жаль, поводимо себе тотожно, оскільки на Загальних зборах Академії, які інколи відвідує високе керівництво (та й без нього), президент у своєму виступі незмінно наводить переконливі приклади чудових результатів. І це за вкрай низького бюджету і нестовідсоткової зайнятості працівників. Керманичам при цьому комфортно, вони відчувають власну значущість, і коментарів по суті ми від них також не чуємо, хоча один, дошкульний, точно міг би прозвучати: навіщо збільшувати бюджет, коли й так усе гарно? Немає у звітних доповідях президента Академії та інших промовців *твердих*

заяв, що фінансування науки і освіти в країні є небезпечним для її майбутнього і що слід відновити практику інформування вищого керівництва, насамперед президента України, про потреби нашої наукової сфери, про досягнення світової науки і техніки, бо тільки на такому ґрунті можна прийняти правильні рішення щодо подій, які відбуваються в країні і світі. Це принципово, оскільки в наших реаліях лише він дає доручення, визначає склад виконавців і напрями роботи. В цьому сенсі зовсім не жартиливим виглядає гасло «Влада вирішує все», притаманне авторитарним режимам. В їхніх умовах, які ще значною мірою супроводжують і наше існування, Україна перебувала тривалий час і щасливою ніколи себе не відчувала. Зокрема, радянська доба, з одного боку, довела цілковиту безпорадність комуністичного режиму в забезпеченні як матеріального добробуту, так і духовно-творчого життя громадян, ідеологічно монополізувавши його, а з іншого — створила потужний чиновницький апарат, позбавлений стимулів «пахати» по-чесному.

* * *

Сформульоване гасло — а воно відповідає дійсності — пояснює, чому стільки уваги приділено владі, а не науковим підсумкам першої чверті III тисячоліття, бо наука і освіта працюють в умовах, створених зовнішніми і внутрішніми обставинами. Про них (науку і освіту) можна говорити, але не це було моєю головною метою. Вона полягала у спробі з'ясувати, що заважає нашому науково-освітньому сектору розвиватися, крім україн несприятливого впливу руйнівної війни. Висновок, що стан науки і освіти прямо залежить від названих умов, будучи їхнім прямим наслідком, не є новим. Проте якщо наш вплив на зовнішні обставини навряд чи є відчутним, то стосовно внутрішніх як людина, що має досвід виступів у різних аудиторіях, а також звернень до ЗМІ чи високопосадовців, мушу засвідчити: в Україні, де практично відсутнє громадянське суспільство, а громадські організації мало хто слухає, практично все залежить від влади. «Знизу» або без її дозволу не можна розв'язати жодної серйозної проблеми.

Звісно, що науковим установам і організаціям з їхніми переважно «горизонтальними» стосунками і академічними свободами, рівноправ'ям думок незалежно від посад, заслуг і віросповідання їхніх носіїв¹¹, конкурентним обранням на будь-яку посаду існувати у «вертикально функціонуючій» структурі дискомфортно. Тим більше, що МОН, піднімаючи планку бюрократичних вимог, демонструє начебто боротьбу за рівень науки, а насправді не створює умов для *вільного творчого пошуку*, атмосфери *довіри і толерантності*. Напевно, через це науковими колами блукає невідомо ким сформульований правдоподібний і доволі сумний вислів, що головним ворогом науки і освіти в Україні є МОН України, який залишаю без коментарів.

Вступати в полеміку з державною владою не заборонено, але це не дає результату. Недарма видатний вчений і дуже смілива людина Петро Капиця після років запеклої і безуспішної боротьби з формою державної звітності з питань науки дійшов висновку: «З владою не борються, з нею співіснують». Мабуть, це було езоповим твердженням, що в тоталітарній країні протистояти персонам на керівних постах не варто — вони своїх кабінетів не звільняють...

Можна було б сподіватися на контакти з президентом, який нас почує і щось зсунеться з мертвої точки, але пробитися до нього через вміло вибудовані перепони неможливо. Навіть з його радниками зустрічатися не випадало, бо ніхто не знає, що це за люди, якого фаху і

¹¹ Я умисно не згадую свободу совісті, щоб підкреслити, що теологію, яку тепер прийнято відносити до науки, що вивчає релігійні особливості, наукою не вважаю, бо вона спирається на віру. Для науки ж віра виключена, її фундаментом слугують знання, тому наука і релігія, строго кажучи, не перетинаються. Є між ними ще одна, не менш важлива, відмінність: наука визнає своє невігластво, зізнаючись, що багато чого їй невідомо, релігія ж через догмат про існування Бога — всемогутньої, верховної істоти чи творця всього сущого — заявляє, що знає все і про всіх, і для неї, навпаки, невідоме незнання. Проте, незважаючи на такі принципові розбіжності, нерідко обидві ці світоглядні системи цілком мирно уживаються в головах навіть великих вчених, що мені особисто зрозуміти не дано, хоча церковні заповіді я виконую.

кого представляють. Зауважу, що лідери провідних держав, розуміючи, що рівень науки є вкрай важливим державотворчим фактором, запрошують радниками відомих вчених, нобелівських лауреатів, чий авторитет є незаперечним. До них звернутися не важко, оскільки вони не засекречені, а от у нас щось пропонувати безнадійно, бо звертаєшся в інстанції, чия реакція, як правило, відсутня чи зводиться до формальних відповідей, підписаних якимось помічником або секретарем.

Академія, якщо оцінювати її з точки зору здійснення змін, на відміну від влади необхідність їх не ігнорує і до розгляду бере. А потім стає заручницею процедурних норм, коли все має відбуватися у визначений документами спосіб, що унеможливує прийняття стратегічних рішень, за якими, як казав американський політолог З. Бжезинський, стоїть персональна відповідальність, а не колективна безвідповідальність¹². У наших умовах причини називають різні — війна, малий бюджет, порушення режиму роботи, яка і так виконується з неабияким напруженням, недостатність гарантій щодо поліпшення тощо, а результат, унаслідок загальної проблеми демократії — її нерішучості, один, а саме: його відсутність.

Не хотів би виглядати злобним критиканом, тому зауважу, що МОН почав демонструвати свою налаштованість на певні дії, скеровані на зміни, інколи лунають слова про перехід до економіки знань, і, здавалося б, складаються сприятливі умови для наступних кроків. Але методи впливу на науку і освіту залишилися ще з радянських часів, бо в міністерстві бракує кадрів, які б розуміли специфіку наукової праці, її потреби і умови успішності. Заміні стосунків «МОН—вчені» мало б сприяти протилежне радянському уявленню, що не МОН головна наукова організація або мозковий центр, а наукові установи, на які МОН і має працювати, виконуючи їхні прохання чи лобіюючи їхні інтереси в уряді або парламенті. Цьому могла б також допомогти Президія НАН України, склад якої значно

оновився і яка на чолі з президентом Академії (суджу «зсередини») готова відповідати за розвиток фундаментальних і цілеспрямованих досліджень, потрібних нашій країні, хоча розуміє її обтяжливу для нас і звичну для західних країн специфіку — більшість підприємств приватизовані. Але західний бізнес залюбки підтримує науку, принаймні прикладну, а наш не квапиться робити те, що вимагає часу або асигнувань. Причина банальна — у нашому законодавстві бракує *дозвільних* законів, які б розкріпачили підприємців, надавши податкові або інші привілеї тим, хто намагається виробляти щось високотехнологічне або ризикове, страхуючи їх на випадок невинуватності сподівань — таке буває.

На окрему увагу заслуговує фундаментальна наука, яка у будь-якій державі має лише одного «спонсора» — саму державу. На Заході це добре розуміють, тому їхній приклад, може, колись буде використано і в нас. А у переважній більшості наших держструктур, у тому числі й у найвищих, а також у суспільстві панує нерозуміння ролі науки взагалі і фундаментальної зокрема. Інколи там можна чути «дотепне» порівняння, що вкладати гроші у фундаментальну науку все одно, що опалювати вулицю. Це твердження, за Талейраном, *«більше, ніж злочин, це — помилка»*. Такі погляди зачіпають безпеку України і підіграють геополітиці Росії, яка клялася забезпечити нашу недоторканність, обороноздатність, добробут, високий рівень науки і освіти — чого вона тільки не обіцяла.

Отже, зайво говорити, чому країна, яка хоче, щоб з нею у світі рахувалися, має розвивати фундаментальну науку. Та тому що без неї почнуть, як наголошує у своїх виступах А.Г. Загородній, відчувати ідейний голод інновації, які без її підживлення неспроможні народжуватися і поступово сходять нанівець. Сподівання ж на технологічні ідеї з Інтернету чи світової (хай і відкритої) наукової літератури є хіба що маніловщиною. Без природничих наук ми ніколи не доженемо розвинені країни, у нас не з'являться зародки нових технологій, відійде у минуле «чуття» на них. Ба більше, для України з її відносно потужним ОПК та ж Московія може створити фільтри, які в Інтернеті заблокують

¹² Кто удержит Украину, тот и перепишет карту мира: пророчество Бжезинского сбылось. *История великих*. <https://www.youtube.com/watch?v=WNPvYCuMNSg>

усе, що дало б нам змогу знайомитися з високими, подвійними або критичними, технологіями. Інакше кажучи, без фундаментальної науки наша країна прирікає свою економіку і силу армії на нескінченну залежність від міжнародної кон'юнктури, а також стосунків між собою трьох країн, відновлення ж забирає десятиліття. Про це свідчить історія: Німеччина втратила статус наукового лідера під час Другої світової війни і, попри величезні зусилля, не може його повернути. Саме тому країни, що бажають самодостатності, на науку грошей не жаліють.

У нас прямо протилежне, і ми роками чуємо, що грошей немає й не просить. Ще 5—10 років такого ставлення нашої влади до наукової спільноти і рятувати вже буде нічого — середній вік докторів наук перетнув пенсійний, членкорів і дійсних членів Академії — ще вищий. Багато з них не мають послідовників, бо молодь дружно від'їжджає з країни туди, де займатися наукою ліпше. Тому ми позбавлені щастя ділитися знаннями з учнями внаслідок їх фізичної відсутності. В такому віці вже немає часу на передачу досвіду молодому поколінню, і якщо Україна зволікатиме, ситуація перетвориться не оборотну. Чим раніше і рішучіше влада підтримає фундаментальну науку і чим більшу її частину, особливо в Академії, можна буде зберегти, тим скоріше стануть конкурентною промисловість, потужнішим вітчизняний ОПК, кращими медицина та умови нашого життя, простішими соціальні, демографічні та інші проблеми. Робити для цього все можливе — прямий, а скоріше й головний обов'язок влади. Треба лише встановити баланс між можливостями і потребами, а єдина основа його досягнення — рівноправний і чесний діалог керівництва держави з *широкими* колами професіоналів.

Якщо говорити про майбутні реформи, про які я багато писав, хотів би нагадати, що у 1918 р. в рамках прийнятого після Жовтневого перевороту держуправління через наркомати один з них — освіти — вирішив реорганізувати буржуазну Академію наук, створивши замість неї асоціації наукових закладів. Вчені не погодилися і попросили залишити все, як є, а додатково висловили прохання щодо *самостійного*

обрання своїх керівників, на що їм дозволу не дали. Тоді вони звернулися напряму до В.І. Леніна, і той, відомий своїм дуже неповажливим ставленням до інтелігенції, викликав наркома А.В. Луначарського і розтлумачив йому, що пустувати навколо академії не варто. Тим все й закінчилося, обрання збереглося. Тому зовсім не риторичне питання: чим несхожа ця ситуація на нашу, коли лунає, наприклад, пропозиція щодо позбавлення Академії самоврядності, оскільки вона державна?

У цілому ж, на мою думку, окремі зміни не стануть ефективними і треба комплексно вирішити найбільш принципові питання. По-перше, усвідомити серйозність проблеми відставання фундаментальної науки, яка (це не гасло!) визначає поступ людства у ХХІ ст., для чого взяти до неухильного виконання положення закону щодо виділення на науку середньоевропейських і *зазначених* у ньому 1,7 % ВВП. По-друге, ввести розділ «*Фундаментальна наука*» в установчі документи та переліки пріоритетів держави. По-третє, не голослівно відобразити роль наукових знань у Концепції національної безпеки України, посиливши там розділ щодо *природничої* освіти. По-четверте, прийняти закон про НАН України і внести до базових засад організації її роботи *самоврядність, змагальність та прозорість* разом з обов'язками держави щодо *недоторканності* майна Академії і *базового* фінансування, головне, фундаментальної науки. Держава має також опікуватися підготовкою якісних кадрів і, що важливо, створенням умов, які б будили у молоді бажання працювати на Батьківщині. Привабливим було б здійснення на теренах України одного-двох міжнародних наукових проєктів, а не розмови про них.

Торкнуся, нарешті, болісного питання *примусової* реформи Академії, для чого, зізнаюся, об'єктивних причин не бачу. Те, що вона — радянське утворення, неправда, її структура закладена батьками-засновниками раніше за створення СРСР. Закид до НАН України, що вся наукова діяльність зосереджена в ній, а не в університетах, звучить буцімто більш переконливо, але і це не так. Згадаймо, що в Академії

зібрано більшість найвідоміших у світі українських вчених і що така ж система чудово працює в Китаї, деяких інших країнах — Німеччині, Франції, де далеко не університети є поставальниками найціннішої наукової продукції. Додам, що організаційна несхожість взагалі не повинна бути приводом для реконструкцій. На Землі існує багато форм життя, і процвітають ті, що вміють самозберігатися. Академія, будьмо чесними, життєстійкість продемонструвала, коли на рубежі 90-х вижила, перенівши майже 20-кратну редукцію фінансування, хоча за всіма сценаріями мала б спочити в Бозі. Спостерігали ми, як на певному етапі, завдяки невеликому зростанню її бюджету, до неї почала повертатися молодь, трошки зменшивши демографічну дірку. Але неприпустимо і принизливо низька зарплата, нездолані труднощі з житлом, незмінюване роками обладнання тощо роблять зникнення цієї діри без втручання найвищих державних мужів неможливим. Сама Академія ці проблеми не здолає, це, як кажуть, «медичний факт».

Все сказане відповідає дійсності, і роль влади, бажано освіченої, у справі підняття суспільного авторитету і посилення спроможності Академії виконувати своє покликання є головною. Але поклавши руку на серце, не можу не наголосити, що йдеться, хоч би як ми цього не хотіли, про Національну академію наук України, яку ми успадкували від радянських часів і за гамбурзьким рахунком жодного її реформування за часи незалежності не здійснили. Вона не стала загальноукраїнською в тому сенсі, що її членами є переважно, ще й з великим запасом, співробітники Академії як структури. На рівних правах до неї не входять представники вищої школи або НДІ різних міністерств і відомств. Географічно вона практично є київською установою, хоча робить спроби щось у цьому питанні виправити. Як би ми добре не працювали, що не без успіху намагався довести у своєму звіті нещодавно вдруге обраний президентом НАН України академік А.Г. Загородній, мене не полишає думка, що ми ще значною мірою живемо минулим, нічого не хочемо змінювати, а це є шляхом у нікуди.

На заключному засіданні Загальних зборів НАН України (6—9 жовтня 2025 р.) академік Я.С. Яцків нагадав слова, сказані А.Г. Загороднім при першому його обранні президентом (наводжу з пам'яті): *«Не треба лити бруд на минуле заради перемоги»*. Підписуюся під ними, але вони не означають, що не можна з чимось не погоджуватися або чесно вказувати на прорахунки. Зокрема, ми працюємо за методологіями минулих років, хоча світ навкруги швидко змінюється. В моїх уявленнях (не виключаю їхню помилковість чи непослідовність), бажання жити старими схемами свідчить про відсутність стратегічного плану розвитку Академії як *всеукраїнської* інституції у визначеному вище сенсі, відсутність відповідних ідей. Знаю, що мене по голівці не поглядять, але нагадаю, що, як ми звикли вважати, негідна реформа РАН 2013 р. була викликана не лише благими намірами, а й близькими міркуваннями про те, що вона перетворилася на практично закрите відомство, а не Академію всієї держави та її науки. А якщо таке започатковувати, негайно постане питання про Академію як певним чином упорядковані наукові установи і Академію як академічну еліту, яка працює в галузі науки в будь-якому науково-технологічному секторі і керує науково-освітніми процесами. В середині 2000-х було багато інтерв'ю президента РАН В.Є. Фортова, де він пояснював сенс реформи. Я не маю часу, та й не варто, розповідати, чому ця реформа не пройшла. Якщо двома словами, то через суцільне небажання впливових академічних генералів щось змінювати.

Звісно, подібну глобальну реформу НАН України мала б розпочати з ініціативи Академії зацікавлена у підвищенні ролі науки в усіх аспектах життя України влада. Але я не впевнений, що вона про це думає. Цього не очікую. Проте вважаю за потрібне порушувати подібні питання і виносити їх на суд науково-освітньої громадськості. Спільними *наполегливими* діями вона має пояснити владним структурам, яка відповідальність лежить на них, бо вони, а не Академія мають накреслити світову лінію розвитку науки України. Громадськість України належної активності теж не демонструє,

тому роз'яснювальну роботу мають взяти на себе окремі науковці, до числа яких зараховую й себе. При цьому закликаю владу при будь-яких діях дотримуватися основоположного принципу медицини — «не зашкодь!», бо найголовніше — не зруйнувати наявну в нас науку, причому в усій її різноманітності і цінності, надавши їй право *вільно* розвиватися, чим забезпечити спадкоємність поколінь.

Якщо ми прагнемо бути авторитетною і сильною державою, мусимо зробити саме так. Деякі перетворення могла б здійснити сама Академія, спираючись на оновлену в жовтні Президію, а саме: 1) припинення обрання вигаданих радянською владою членів-кореспондентів¹³, якими по суті наразі є її іноземні члени, обмежившись, наприклад, подібно до АН КНР чи НАН США, обранням членів Академії; 2) спростити структуру, зменшивши кількість відділень¹⁴; 3)

ввести процедуру *таємного електронного* голосування; 4) зробити прозорим і стимулюючим розподіл коштів між установами.

Однак усе це, з моєї точки зору, є не реформами, а важливими змінами, що покликані ефективізувати діяльність Академії¹⁵. Водночас справжнє реформування, на яке я спробував натякнути, і підвищення статусу не окремо взятої НАН України, а загалом науки і освіти в державі — завдання принципової ваги, які без участі влади, насамперед верховної, і твердої, наступальної, *безкомпромісної* позиції Академії стосовно належного стану науки і освіти та їхніх носіїв у державі є, як на мене, нездійсненними.

Звідси сама по собі випливає ще одна критична проблема: «Де і як знайти владу, яка *свідомо*, а не *ритуально-популістськи* візьметься за ці питання? Адже одного бажання для цього мало — *треба мати переконання!*».

¹³ Цікаво, що ця норма була і в реформі РАН, але її провалили члени-кореспонденти, вважаючи її образливою для себе. Я пропонував *необразливий* спосіб — не перейменування, а обрання в академіки.

¹⁴ Не знаю стосовно решти можливих змін, а цієї точно не буде, позаяк в Академії відбулася «зміна варті» — на черговий термін обрано президента Академії і членів її Президії, серед яких новообрані академіки-секретарі. Демократично скоротити число відділень вони за допомогою «залізних» аргументів не дозволять, і певні зміни разом зі зменшенням кількості відділень потрібно було робити до виборів. Так звана політична воля у нас в дефіциті, тому, скажу чес-

но, сподіватися на щось серйозне в сенсі академічного врядування я б не радив, не кажучи вже про більш глибоку перебудову. Попри відомий скандал, для мене стало також дивним необрання до складу Президії голови Ради молодих вчених НАН України.

¹⁵ Не можна, як на мене, називати реформами й необхідні, але *поточні* заходи, які проводить Академія для вдосконалення своєї роботи і про які розповів президент НАН України в передсвятковому інтерв'ю з нагоди 34-ї річниці відновлення незалежності України, а також згадав у програмі своєї діяльності, представлений ним у статусі кандидата на обрання президентом.

Vadim M. Loktev

Bogolyubov Institute for Theoretical Physics National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0673-4174>

IS THE SLOGAN “PERSONNEL DECIDES EVERYTHING” CURRENTLY RELEVANT?

As you know, habit is second nature. Why did I mention this saying? Because for many years in a row in the 12th issue of the journal “Visnyk of the NAS of Ukraine” I summed up the results of the past year, although they did not cover the entire spectrum of academic problems, which is within the power of the president only. Now the year that is passing into the past marked certain milestones — general, since the first quarter of the 21st century has come to an end, and personal, in which the figure of my age, which is hopeless for new plans, and the loss of the status of an official, which forced me to be more restrained in my statements, intersected. And now, having lost my chair, I can change the tradition and touch not on the current problems of science and education, but on their evolution over the past decades and try to understand the origins of the far from the best state in which we find ourselves. I presented my frank “old songs about the main thing” in a report at the General Meeting of the Department of Physics and Astronomy of the NAS of Ukraine on October 8, 2025. I do not know whether the reader will share them and I only hope for his indulgence.

Cite this article: Loktev V.M. Is the slogan “Personnel decides everything” currently relevant? *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (12): 70—85. <https://doi.org/10.15407/visn2025.12.070>